

Похідний від номінації *зима* прикметник *зимовий* (*зимній*) – лише периферійний складник аналізованого лексико-семантичного мікрополя. Зазвичай він вживається як означення до назв явищ природи: *Зимове сонце на плечі, мов глек. [..]/ Над присмерком смерек – усіх печалей білі епілоги* (Л. Костенко); *І під крилами хмар-снігурів/ Сонця зимнього жевріє глід* (М. Вінграновський); *холодні твої очі – скло/ і подих наче/ зимовий вітер* (С. П'ятаченко).

Отже, здійснене дослідження дає підстави констатувати активність уживання образу *зима* на всіх етапах розвитку української поетичної мови другої половини ХХ ст. І в мовостіях шістдесятників, і в індивідуальній практиці дев'яностників відповідна номінація продуктивно розвиває свій асоціативно-образний та експресивно-оцінний потенціал, розширює межі традиційної лексичної сполучуваності, стає одним із виразників національної мовно-поетичної та часової картини світу.

¹Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.3.- С. 566;
²Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. – Харків, 1977. – С. 16-17; ³Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 8. – С. 453; ⁴Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа, 1980. – С. 13; ⁵Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (Стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999;
⁶Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996; ⁷Лисиченко Л.А. Знач. праця; ⁸Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.9. – С. 116; ⁹Словник епітетів української мови/ За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1998. – С. 148; ¹⁰Телия В.Н. Указ. работа. – С. 95; ¹¹Єрмоленко С.Я. Знач. праця. – С. 301.

Список умовних скорочень:

ЛТГ – лексико-тематична група;

ЛСП – лексико-семантична парадигма;

ТГ – тематична група.

Н.В. Калинюк, викл.

АСОЦІАТИВНО-ОБРАЗНЕ РОЗГОРТАННЯ НОМІНАЦІЇ СТЕП У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

*На матеріалі мови української поезії XX ст. простежено шляхи і способи асоціативно-образного розгортання номінації *стен* як ключової одиниці української етнокультури.*

This article deals with the problem of the associative and figurative development of the nomination "steppe" as the Ukrainian ethnic culture's main component on the material of the Ukrainian poetry in the XX century.

Відомо, що в поетичній мові образні потенції семантики слова розкриваються завдяки реалізації традиційних та okazіонально встановлюваних асоціативних зв'язків. Адже динамічна природа поетичного слова дозволяє йому "входити у змінні контексти, в результаті чого змінюється й смислове наповнення слова, що повертається різними сторонами"¹. При цьому свою виразну специфіку мають образи, які в процесі становлення й розвитку української поетичної мови універсалізувалися як смислово насичені мовно-естетичні коди, в яких закумуляовано колективний досвід сприйняття певних реалій, явищ, подій тощо та експліковано національно значущі морально-етичні цінності. Такі образи зазвичай характеризуються передбачуваними векторами асоціацій і систематичністю текстової актуалізації, мають аксіологічне значення й культурну або національну маркованість. До цього корпусу зараховуємо номінацію *стен*.

Номінація *стен* вже була об'єктом фрагментарних досліджень на матеріалі творчості одного автора – Є. Маланюка (Л. Ставицька, О. Тищенко), Л. Костенко (І. Дишлюк). Особливості тропейного освоєння цього образу частково відбито в розвідках О. Єфименко, С. Форманової. Досвід системного опису словникової, текстової і психолінгвістичної парадигм концепту *стен* узагальнено в дисертації О. Єфименко², однак джерельна база цього дослідження не охоплює корпусу сучасної української поезії, обмежуючись тільки матеріалом фольклору та української художньої прози (Г. Квітка-Основ'яненко, П. Мирний, М. Коцюбинський, Ю. Яновський, У. Самчук, І. Багряний, О. Гончар, П. Загребельний). Натомість цілісного наукового представлення лексико-семантичної

та етнолінгвістичної парадигми цього образу на матеріалі мови поезії ХХ ст. в українській стилістиці поки що немає. Отже, метою пропонованої статті є спроба частково вирішити цю комплексну проблему, простеживши шляхи асоціативно-образного розгортання номінації *степ*, довести її стилістичну значущість як ключового мовно-естетичного знака етнокультури, семантично й функціонально навантаженої одиниці мови української поезії ХХ ст.

Як слушно стверджує О. Єфименко, "слово *степ* для українців відбиває явище, пов'язане з територіальним ареалом, що обіймає більшу частину українських земель, і це не могло не вплинути на КСК українців, що відбилося в мові"³. Це дає підстави зарахувати його до визначальних для українців мовних знаків, амплітуда текстового вживання яких "дозволяє виділити в образних метаморфозах цих слів-понять вічне, величне і разом з тим національно-специфічне, ціннісний сенс, загальнолюдську вартісність"⁴. Цю тезу переконливо підтверджують позитивно марковані поетичні слововживання на зразок: *І все перед мене задумані гори/ збігають, мов килим ясний до Дінця,/ і ріднії села, і рідні степи* (В. Сосюра); *Рідний степ – широкий, вільний, пишнобарвний і квітчастий* (М. Вороний); *Там, за порогами, в степах, де землі щедрі і розлогі, сидять лелеки на стовпах і ріллі дихають вологі* (Л. Костенко); *Ранку радію, степам в щедрих росах* (М. Осадчий) та ін.

У мові української поезії ХХ ст. вичленовуємо кілька типів усталених (традиційних) та індивідуально-авторських співвіднесень, що відбивають закономірності образно-асоціативної сполучуваності лексичної одиниці *степ*. Найбільш концептуально навантаженими серед них варто визнати *степ – Україна* та *степ – воля*. Перший із них показово реалізується:

а) в іменниково-прикметниковій сполуці *українські степи*: *хто ви – Борджія чи Клеопатра, Жанно д'Арк українських степів* (Є. Маланюк);

б) в показовій для індивідуальної мови В. Сосюри генітивній конструкції *степи України*: *І так гостро я знов пригадав,/ як колись політруком блукав/ я в могутніх степах України* (В. Сосюра); *Моя пісня не тут./ Моя пісня в степах України* (В. Сосюра). Вживання в одному контекстному оточенні з поетонімом *пісня*, посилення

епітетом *могутній* підтверджують позитивну оцінність цих образів і сприяють їх концептуалізації. Пор. ідеологічне звучання віршового фрагмента, в якому генітивна сполука *степи України* нарощується актуальним для доби В. Сосюра прикметником *партизанські*: *А над нею набої гудуть і гудуть/ в партизанських степах України* (В. Сосюра).

Зовсім інша стилістична форма актуалізації асоціативного зв'язку *степ – Україна* розробляється у мовостилях шістдесятників. Прагнучи віднайти нові способи вираження національно значущої семантики номінації *степ*, вони ставлять її в один ряд з етнокультурно навантаженими антропонімами (*Тарас*), гідронімами (*Дніпро*), пор.: *Я люблю тебе степом, Дніпром і Тарасом,/ Орлім небом в барвистості хмарних споруд* (М. Вінграновський); *Болить Дніпро. Степи і ниви голі/ болять* (М. Руденко).

Об'єктивний культурно-історичний та етнонаціональний досвід українців знаходить метафоричне вираження в контекстах, в яких простежується текстовий зв'язок образу *степ* та мотиву *волі*: *Та, привчені до клітки, полохливі,/ Давно забувши волю і степи,/ Слова корились, як раби лінії* (Б. Олійник); *У тих побитих долею степах,/ Де поховали волю запорожці* (І. Гнатюк). Засвідчене в наведених ілюстраціях акцентування семи *'втрачена воля'* досягається завдяки негативній конотації, закладеній у значенні дієслів *забути*, *поховати* і додатково посилюється експресією означальної структури *побиті долею степи*.

З асоціацією *степ – воля* пов'язане також уведення номінації *степ* до складу пейзажних описів, змодельованих за участю традиційних для української поезики, впізнаваних мікрообразів *могила*, *козацькі могили*, *курган*, *скіфська баба* і т. ін. Зазвичай вони зумовлені осмисленням геопросторової реалії *степ* як локусу, де відбувалося багато важливих історичних подій, як простору національної пам'яті: *Серед степу, де горить калина, могила* (В. Стус); *Замгіє степ козацькими могилами* (Л. Костенко); *Стоять в степу брати мої кургани* (Л. Костенко); *Ти, скіфська баба, кам'яна незграба, стоїш в степах...* (Л. Костенко).

Одним із мотиваційних чинників оформлення асоціативного зв'язку *степ – воля* можна визнати зафіксовану в словниковому тлумаченні дистрибутивну ознаку "великий"⁵, що пов'язується з

просторовими параметрами степу, його безкрайністю, необмеженістю, горизонтальною відкритістю і т. ін. Саме вони, на думку Д. Лихачова, сприяли поняттєвому узагальненню *степу* як символу *волі*: "Широкий простір [...] виливався в специфічні поняття й уявлення [...] Вільна воля — це свобода, поєднана з простором, нічим не обмеженим простором" ⁶. Цей просторовий фактор показово "відбивається в національно-мовній картині світу українця" ⁷, пояснюючи усталену сполучуваність слова *степ* з епітетами *широкий* ("2. Який займає великий простір [...] // Який не має видимих меж; безмежний, неосяжний" ⁸), *вільний* ("10. Такий, де немає тісноти; широкий, просторий, безкрай" ⁹), *безмежний* ("Який не має видимих меж, безкрай, безконечний" ¹⁰), *неміряний* ("Який не піддається вимірюванню; дуже великий, неосяжний, безмежний" ¹¹). Пор.: *Рідний степ – широкий, вільний, / пишнобарвний і квітчастий* (М. Вороний); *Безмежний степ вперше цупко брав мене, / оторопілого малюка, в свої сиві долоні* (І. Драч); *У цих краях торгуючи давно, / грек прорубав у Скіфію вікно, / У ті степи неміряні, небачені* (Л. Костенко).

До індивідуально-авторських художніх означень, які маркують необмеженість степового простору, зараховуємо епітет В. Сосюра *крилаті* (*Лине вечір на степи крилаті* (В. Сосюра) та зафіксований у мовостилі Л. Костенко оказіональний прикметник *пустоширокий* (*Стоїть могила свіжа при дорозі. / Будяк. Стерня. Пустоширокий степ* (Л. Костенко). Естетичну вартісність останнього підтверджує його фіксація у Словнику епітетів української мови ¹² й аналогічне слововживання, виявлене в мові сучасної прози: *Степи пустоширокі, там ні стежки, ні сліду, як на морі* (П. Загребельний).

Ознака "широкий, необмежений" домінує також:

а) в автологічних образах (*простори, / і шахти, й заводи, й степи без кінця* (В. Сосюра); *І так нам вільно, так повільно, таке роздолля степове!* (Л. Костенко);

б) у генітивних метафорах (*Стежка там вузенька / в'ється в даль степів* (В. Сосюра); *Степів жорстока широчінь* (Є. Маланюк);

в) у порівняннях (*Мов пустеля неоглядна, / Степ пожовклий восени* (О. Олесь).

Ця ж ознака мотивує семантику індивідуально-авторського субстантивного означення в одному з контекстів І. Калинця: *Тепер у нього степ-безконечник*.

Естетизація параметра "безмежний горизонтально відкритий простір" уможливорює асоціативне ототожнення степу і неба, навіть їх зрощення в епітетний образ *небесні степи*: *Ми отут на планеті, він собі отамо./ Тільки зорі в нас спільні та небесні степи* (Л. Костенко).

Варто відзначити також багатство граматичних засобів, за рахунок яких на текстовому рівні відбувається експлікація просторової семантики іменника *степ*. Так, у мові української поезії ХХ ст. продуктивними засобами її вираження стають іменниково-прийменникові конструкції *у степ (степи), у степу, посеред степу, на степи* і т. ін.: *Під регім і бурю, під грім од повстань/ од всіх своїх нервів у степ посилаю –/ поете, устань!* (П. Тичина); *Потяг промерзлий відбув у забуті степи* (Б. Олійник); *Там, у степу, схрестилися дороги,/ немов у герці дикому мечі* (В. Симоненко); *В степу вже літо розмовляло з вереснем/ і всі віки жили вже без адрес* (Л. Костенко); *І гайворонням, ніби чорним листом,/ із неба облітала на степи* (Л. Костенко); *Напав я на тебе раптом/ На стежці посеред степу* (Д. Павличко). Наведені ілюстрації засвідчують активне розгортання "горизонтальної" семантики образу *степ*. Натомість вектор його "вертикального" осмислення у просторовому універсумі розвинутий значно слабше і репрезентований єдиною конструкцією *над степом*: *Ворухнув кривавими губами –/ І над степом голос загримів* (М. Руденко). В сукупності всі проілюстровані слововживання сприяють створенню синтетичної моделі образу *степ* як важливого фрагмента національної мовно-просторової картини світу.

Семантику розглядуваної номінації часто визначає контекстна присутність лексичних конкретизаторів, що вербалізують пов'язані зі степом колірні, звукові (акустичні), зорові (візуальні), запахові (одоративні), температурні асоціації. Так, наприклад, об'єктивний колективний досвід сприймання кліматичних умов степової зони відбиває температурна асоціація *степ – сонце, спека*: *Змарнілий небосхил роздерли нагло труби/ де ластівки кричать про сонце та степи* (В. Сосюра); *Де рідне сонце славу в вишніх/ Співа полишеним*

степам (Є. Маланюк); *І тільки степ, і тільки спека, спека,/ і озеравин проблиски скупі* (Л. Костенко). Такі природні асоціації продуктивно розкривають естетичний смисл реалії *степ*, перетворюючи денотативне значення мовних знаків, що її супроводжують в контексті, на конотативне.

Своєрідним інтенсифікаційним вектором текстового розгортання асоціації *степ – сонце, спека* є вживання щодо іменника *степ* епітетних характеристик *спраглий, спалений, спопелілий*: *Літо, на спраглий степ хрестильну кров скропи* (Є. Маланюк); *Здавалося, по спаленім степу/ Іде стражденна Україна-мати* (М. Руденко); *Спопелілий степ* *зобіч куріє* (В. Стус). З огляду на домінуючу семантичну ознаку "температурний режим" опозицію до них складає предикативна метафора *холоне степ*: *Холоне степ, і невкипілі зорі/ рогатий жук виймає рогачем* (Л. Костенко).

Значний підкорпус образів із опорним словом *степ* формують колірні метафори, епітети, актуальне значення яких мотивується усталеним (*синій, блакитний, білий, сизий, сивий*) або ж індивідуально-авторським (*білий, гнідий*) характером встановлюваних асоціацій. Пор.: *По блакитному степу вороний вітер* (П. Тичина); *Ми прощалися з тобою/ в білому степу* (В. Сосюра); *Промінь ранку ліг на синій степ* (В. Сосюра); *По синіх степах* *дикий вітер повіяв примару* (Є. Маланюк); *Зробив він з мене дикий сизий степ,/ Байдужого жбурнувши літ на триста* (І. Драч); *І пахнеш ти, як синій степ* (І. Калинець); *А хмари, як подерті./ І сизий степ* *ще звечора в росі* (Л. Костенко); *Пролетіли коні повз воріт / Сивим степом* *понад житом.../ Одлунала сріблом литим/ Малинова музика копит* (Б. Олійник); *В гнідих степах* *на степовім коні/ Та гнівна воля стала у Британі* (М. Вінграновський). Пор. динамізацію колірної ознаки в дієслівній метафорі *степ чорніє*: *А навколо степ* *самотній, наче круж, чорніє* (О. Олесь). Базове колірне значення в цьому разі трансформується в конотативне, експресивно-оцінне, зокрема й завдяки порівнянню *наче круж*.

Естетична актуалізація мовного знака *степ* відбувається також в асоціативно-звуковому ракурсі. Опорними словами, до виражально-оцінного змісту яких апелюють автори, в контекстах цього типу стають іменники (*пісня, звук, струна, бандура, вітер, дзвін, голос, радіо*), прикметники (*гудучий*), дієслова *густи, бриніти, шуміти* і т. ін.:

Котиться спів у степу, / йде від села до села (П. Тичина); *Я бриню, як струни / Степу, мхар та вітру* (П. Тичина); *Розсипається / Степ синім дзвоном* (В. Сосюра); *В тишині твоїй зацікавленої / правкраїнське радіо степу / не дає ні вітру ні хвилі* (Є. Маланюк); *Шумів травною степ шовковий, / Сміявся день, пісні лились* (О. Олесь); *Думу тяжку степ мій шумить* (В. Вовк); *Протяжний звук із прастепу* (І. Калинець); *Гули степи. Воли жували жито.* (Л. Костенко); *І в пута тяжкі клинописні закована з давніх-давен / в степу оживає пісня давно зацікавлених племен* (Л. Костенко); *А чий навіжений голос / вештається серед степу?* (В. Стус); *В оцих вихройдучих, гудучих [...] степах* (І. Драч). Як бачимо, цей різновид текстової репрезентації номінації *степ* продуктивний на всіх етапах розвитку української поетичної мови в ХХ ст.

Одоративний образ степу формують навзаєм стимульовані природні асоціації *степ – рослини* (*Пахне степом сизий деревій* (Л. Костенко); *степ – вітер* (*І пахнеш ти, як [...] степ, омийтий свіжими вітрами* (І. Калинець); *О свіжий дух степів, / о поцілунків смак* (В. Сосюра).

Глибокі історичні конотації, апеляції до культурного досвіду читачів закладені в okazіонально вживаних щодо номінації *степ* епітетах *половецький, таврійський, припонтійський, скитський*: *Мов на бандурі велетенській грає / Співучим вітром припонтійський степ* (Є. Маланюк); *скитський степ обудиться, зітхне* (Є. Маланюк); *[Україна] божевільна Офелія половецьких степів* (Є. Маланюк); *В оцих вихройдучих [...] таврійських степах* (І. Драч). Пор. також індивідуально-авторський образ у віршовому фрагменті Л. Костенко *Степ половецький половіє, / Трава аж срібна від роси*. Його естетичний зміст посилює звуко-сміслові зближення з предикатом *половіє*, що стимулює оформлення виразної консонантної атракції.

Дослідження асоціативно-образної парадигми номінації *степ* передбачає також з'ясування типів її експресивно-оцінного освоєння. Передусім це пов'язані з перебуванням у степу, думками про степ назви емоцій (*жах, туга, сум*), психологічних станів (*самотність, спокій*) тощо. Наприклад: *Але вкарбувалось навіки: / Жах самотності, туга посмертна в степу* (Б. Олійник); *Лежить під небом, чистим і високим, холодний степ моєї самоти*

(Л. Костенко); *Киреї хмар на плечах має вічність./ Вони пливуть кудись на Чигирин./ Я хочу в степ. Я хочу в непоміченість. По саму душу в спокій і полин* (Л. Костенко). Експресивний зміст наведених поетичних слововживань підтримується також епітетами *посмертний, холодний*, поетичною обставиною *по саму душу*, контекстуальною синонімізацією понять *спокій – непоміченість* та ін.

Позитивний вектор експресивізації образу *степ* пов'язаний із його вживанням в одній семантичній площині з образом *сон*: *Далеке місто повітове,/ і карусель, і степ, і сни* (В. Сосюра); *На лісах дрімучих, темних,/ На незайманих степах/ Спочивала Україна/ В золотих дитячих снах* (О. Олесь); *Спи./ Ми самотні в безмежжі. Хай нам сняться степи* (Л. Костенко).

Здійснене дослідження доводить стилістичну вагомість образу *степ* як однієї з найпродуктивніших, функціонально й семантично навантажених номінацій української поетичної мови ХХ ст. Реалізуючи свій образно-оцінний потенціал, традиційні та новітні типи асоціативно-образної сполучуваності, він не тільки розширює свою базову семантику, набуває експресивних та асоціативних нашарувань (сталих і ситуативних), але й стає конструктивним смисловим центром численних поетичних контекстів.

¹Кожевникова Н. А. Словоупотребление в русской поэзии начала ХХ века. – М.: Наука, 1986. – С. 241; ²Єфименко О.Є. Концепт "степ" в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма / Дис. .. канд. філол. н.: 10.02.01. – Харків, 2005; ³Там само. – С. 36-37; ⁴Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – С. 15; ⁵Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ "Перун" , 2001. – С. 1193; ⁶Лихачев Д. С. Заметки о русском. // Новый мир. – 1980. - №3. – С. 10 – 38; ⁷Єфименко О. Є. Зазнач. праця – С. 38; ⁸Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ "Перун" , 2001. – С. 1193; ⁹Там само. – С. 146; ¹⁰Там само. – С. 43; ¹¹Там само. – С. 607; ¹²Лихачев Д. С. Зазнач. праця. – С. 341.

Список умовних скорочень

КСК - концептуальні символи культури

О.О. Гончарова, асп.